

A close-up photograph of a wooden gavel with a brass band, resting on a wooden surface. To the right, a portion of a brass scale of justice is visible. The background is a light-colored wooden surface.

Перспективи встановлення кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» в Україні

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ

Добрянська Н. Перспективи встановлення кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» в Україні / Центр прав людини ZMINA; ред. Печончик Т., Луньова О. – Київ, 2021. – 36 с.

Центр прав людини ZMINA працює у сфері захисту свободи слова, свободи пересування, протидії дискримінації, попередження тортур і жорстокого поводження, боротьби з безкарністю, підтримки правозахисників і громадських активістів на території України, включно з окупованим Кримом, а також захисту прав осіб, які потерпіли внаслідок збройного конфлікту. Організація проводить інформаційні кампанії, освітні програми, працює над моніторингом і документуванням випадків порушень прав людини, готує дослідження, аналітику й домагається змін завдяки національній та міжнародній адвокації.

Фото на обкладинці: designed by Wirestock - Freepik.com

Детальніше про Центр прав людини ZMINA та його діяльність:

zmina.ua

zmina.info

Контакти для зауважень і пропозицій
Електронна пошта: al@humanrights.org.ua

Зміст

Резюме дослідження.....	4
Вступ.....	5
Розділ I.	
Дискусія щодо запровадження кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» в Україні.....	6
Розділ II.	
Визначення поняття «колабораціонізм»: теоретичні аспекти.....	16
1. Історія терміна «колабораціонізм»	16
2. Сучасні підходи до визначення «колабораціонізму».....	17
3. Виклики у врегулюванні відповідальності за «колабораціонізм» в Україні	18
Розділ III.	
Відповідальність за «колабораціонізм» у країнах Європи після Другої світової війни: історико-правовий огляд	20
Об'єднане Королівство Великої Британії та Північної Ірландії.....	20
Франція.....	21
Бельгія та Нідерланди	21
Норвегія.....	22
Швейцарія	23
Польща.....	24
Розділ IV.	
Відповідальність за «колабораціонізм» у СРСР та державах у сфері його політичного впливу.....	26
Склади злочинів, за якими переслідували підозрюваних у «колабораціонізмі»	26
Звинувачення в «колабораціонізмі» за факт проживання в окупації, перебування в полоні або на примусових роботах у Німеччині	28
Практика та політика притягнення до відповідальності за «колабораціонізм».....	29
Розділ V.	
Уроки для України з досвіду застосування кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» після Другої світової війни в країнах Європи та СРСР	31
Розділ VI.	
Рекомендації для України	33
1. Недоцільно запроваджувати додатковий склад злочину «колабораціонізму» або «колабораційної діяльності»	33
2. Недоцільно криміналізувати адміністративний та економічний «колабораціонізм» та запроваджувати довгострокове покарання у вигляді обмеження права обіймати певні посади	33
3. Державна політика щодо кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» має враховувати сучасні інститути кримінального права та підходи перехідного правосуддя замість реанімації застарілих правових інститутів часів Другої світової війни	34

Резюме дослідження

У Верховній Раді України було зареєстровано низку законопроектів (№ 2549, 5135, 5143 та 5144) про запровадження кримінальної відповідальності за «колабораціонізм». У них запропоновано запровадити новий склад злочину «колабораціонізм» чи «колабораційна діяльність», хоча такі дії вже охоплені наявними в Кримінальному кодексі України складами «державна зрада» та іншими складами злочинів щодо національної безпеки України, а також злочинів проти миру.

Окрім того, зареєстровані законопроекти фактично призведуть до переслідування жителів окупованих територій за життя в окупації, адже пропонується запровадження кримінальної відповідальності за «економічний» та «адміністративний» «колабораціонізм» без доведення умислу завдати шкоду суверенітету та національній безпеці України. Вони також пропонують виключити з економічного життя засуджених за «колабораціонізм» на 10–15 років.

Практика встановлення кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» під час збройних конфліктів не є новою. Після Другої світової війни країни Європи та СРСР почали застосовувати склад «державна зрада» для розслідування злочинів «колабораціонізму». Запроваджувалися масові переслідування жителів окупованих територій за «економічний» та «адміністративний» «колабораціонізм».

На практиці такі покарання або не втілювалися, або уряди швидко скасовували такі покарання, або запроваджували амністію, оскільки це призводило до створення нової дискримінованої категорії населення – засуджених за «колабораціонізм», глибокого розколу суспільства та браку робочої сили для повоєнної відбудови країни.

Запровадження подібних складів злочинів та покарань в Україні загрожує призвести до подібних тяжких наслідків. Відповідно державна політика щодо кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» в Україні має враховувати сучасні інститути кримінального права та підходи перехідного правосуддя замість реанімації застарілих та неефективних правових інститутів часів Другої світової війни.

Вступ

Публічна дискусія щодо запровадження кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» в Україні активізувалася за декілька останніх місяців. Протягом лютого до Верховної Ради України було внесено три відповідні законопроекти (№ 5135, 5143 та 5144). До цього Черкаська обласна рада та Миколаївська міська рада надіслали звернення до Президента, Верховної Ради та Кабінету Міністрів України із закликом ухвалити закон про колабораціонізм в Україні¹. Експерти Кримськотатарського ресурсного центру виступили з пропозицією визначати рівень відповідальності за співпрацю з окупаційною владою за розробленими критеріями².

У зв'язку з цим низка правозахисних організацій звернулися до Президента України із закликом до узгодженості державної політики щодо подолання негативних наслідків збройного конфлікту та запровадження цілісного системного підходу перехідного правосуддя на всіх рівнях державного управління, включаючи належне розслідування воєнних злочинів та злочинів проти людяності, вчинених під час війни та окупації³.

Нинішня дискусія в публічному просторі триває навколо явища «колабораціонізм», що визначено дуже широко та неконкретно. Тож у разі внесення цього складу злочину до Кримінального кодексу України виникає ризик притягнення до кримінальної відповідальності мешканців тимчасово окупованих територій України за їхнє повсякденне життя в окупації.

Мета цього аналізу – доповнити існуючу дискусію науковими підходами до використання терміна «колабораціонізм» та визначення поняття співпраці з ворогом під час війни. Окрім того, цей звіт ставить за мету обговорення встановлення такої відповідальності в Україні з урахуванням довгострокових наслідків застосування подібних практик в інших країнах, зокрема в Європі та СРСР після Другої світової війни.

Це дослідження є результатом аналізу законопроектів, зареєстрованих у Верховній Раді України, українських наукових публікацій та заяв громадських організацій у ЗМІ щодо встановлення кримінальної відповідальності за «колабораціонізм». Для формування теоретичних підходів щодо встановлення відповідальності за «колабораціонізм» та іноземних практик було проведено аналіз правничої, історичної та політологічної літератури.

Дослідження складається з шести розділів. У першому розділі наведено огляд зареєстрованих законопроектів для встановлення кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» в Україні. У другому розділі описано історію поняття «колабораціонізм», сучасні підходи до його визначення, а також дискусію щодо використання терміна «колабораціонізм» у світі. У третьому розділі висвітлено аналіз притягнення до відповідальності за «колабораціонізм» після Другої світової війни в країнах Європи, а в четвертому – у СРСР. У п'ятому розділі узагальнено уроки для України з державної політики та практики у сфері кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» у країнах Європи та СРСР. У шостому розділі викладено наші рекомендації щодо розробки державної політики у сфері кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» в Україні.

¹ Депутати Черкаської міськради підтримали звернення щодо закону про антиколабораціонізм / Суспільне. Новини, 25.02.2021: <https://suspiilne.media/108368-deputati-cerkaskoi-miskradi-pidtrimali-zvernenna-sodo-zakonu-pro-antikolaboracionizm/>
Міськрада Миколаєва закликає ухвалити закон про колабораціонізм в умовах агресії РФ / Українська правда, 2.02.2021: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/02/2/7282084/>

² КРЦ представил методику оценки целесообразности введения персональных санкций в отношении лиц, которые сотрудничают с оккупационными властями / КТРЦ, 3.02.2021: <https://ctrcenter.org/ru/news/6263-krc-predstavil-metodiku-ocenki-celesoobraznosti-vvedeniya-personalnyh-sankcij-licam-kotorye-sotrudnichayut-s-okkupatsionnymi-vlastyami>

³ Законопроекти про «колабораціонізм» шкодять реінтеграції окупованих територій – правозахисники / ZMINA, 17.03.2021: <https://zmina.ua/statements/zakonoprojekty-pro-kolaboracionizm-shkodyat-reintegratsiyi-okupovanyh-terytorij-pravozahysnyky/>

Розділ I.

Дискусія щодо запровадження кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» в Україні

На початку 2021 року у Верховній Раді України було зареєстровано три законопроекти про встановлення кримінальної відповідальності за «колабораціонізм»: **№ 5135** від 23.02.2021⁴ (автори законопроекту – Петро Порошенко, Ірина Геращенко, Артур Герасимов та інші народні депутати від політичних фракцій «Європейська солідарність», «Голос», «Слуга народу»; всього 37 осіб), **№ 5143** від 24.02.2021⁵ (автори законопроекту – Єгор Чернів, Микита Потураєв, Єлизавета Ясько та інші народні депутати, переважно від фракції «Слуга народу»; всього 37 осіб) та **№ 5144** від 24.02.2021⁶ (автори законопроекту – Єгор Чернів, Євгенія Кравчук, Микита Потураєв та інші народні депутати, переважно від фракції «Слуга народу»; всього 37 осіб). Ще раніше, у IX скликанні парламенту, було зареєстровано законопроект **№ 2549** від 06.12.2019⁷ (авторка законопроекту – Оксана Савчук, позафракційна).

У законопроектах № 2549, 5143 та 5144 запропоновано доповнити Кримінальний кодекс України новим складом злочину проти національної безпеки – «колабораціонізм» (№ 2549 та 5135) та «колабораційна діяльність» (№ 5144). Запропоновано визнати «колабораціонізмом» чи «колабораційною діяльністю» широкий спектр діянь та публічних висловлювань і, відповідно, встановити за це кримінальну відповідальність.

Законопроект № 5144 пропонує збільшити можливий строк покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади в Кримінальному кодексі України до 10–15 років, запровадити низку заборон для засуджених за «колабораційну діяльність», зокрема щодо права обіймати певні посади, до зняття або погашення судимості, та запровадити нові процедури припинення юридичних осіб у разі засудження їх уповноважених осіб за «колабораційну діяльність».

Законопроекти № 5135, 5143 та 5144 наразі знаходяться на опрацюванні Комітету ВР з питань правоохоронної діяльності.

2 лютого 2021 року законопроект № 2549 було включено до порядку денного п'ятої сесії дев'ятого скликання Верховної Ради України. Комітет з питань правоохоронної діяльності рекомендував відхилити його у своєму висновку від 3 березня 2021 року, зокрема через невизначеність поняття «колабораціонізм» у запропонованому складі злочину та загалом браку правової визначеності у формулюванні складу злочину, колізії з уже наявними в Кримінальному кодексі України складами злочинів, непропорційність покарання покаранням за аналогічні злочини в Кримінальному кодексі України. Головне науково-експертне управління надало критичний висновок на законопроект № 2549, зазначивши, що запропонований склад злочину «колабораціонізму» конкуруватиме з уже наявними складами злочину в

⁴ Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України (щодо кримінальної відповідальності за адміністративне, економічне, військове, політичне, військово-політичне та інше співробітництво з державою-агресором – колабораціонізм) № 5135 від 23.02.2021: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71206

⁵ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо забезпечення відповідальності осіб, які здійснювали колабораційну діяльність) № 5143 від 24.02.2021: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71219

⁶ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність) № 5144 від 24.02.2021: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71220

⁷ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораціонізм) № 2549 від 06.12.2019: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67568

Кримінальному кодексі України. Зокрема чинний склад злочину «державна зрада» має важливий елемент, відсутній у запропонованому складі «колабораціонізму» – умисел завдати шкоду суверенітету України, її територіальній цілісності тощо, що дозволяє убезпечити громадян від переслідування за лише сам факт перебування у відносинах із державою-агресором. Окрім того, Головне науково-експертне управління зауважило брак визначеності поняття «економічного», «адміністративного» та інших видів «колабораціонізму», що призвело б до довільного тлумачення запропонованого положення Кримінального кодексу України.

* * *

Загалом зареєстровані законопроекти мають низку суттєвих недоліків. Висловлені зауваження Комітетом з правоохоронної діяльності та Головним науково-експертним управлінням щодо законопроекту № 2549 також можуть бути застосовані щодо аналогічних положень законопроектів № 5135, 5143 та 5144.

На основних проблемних аспектах законопроектів доцільно зупинитися детально.

1. Доповнення Кримінального кодексу України новим складом злочину «колабораціонізм» (№ 2549 та 5135) або «колабораційна діяльність» (№ 5144), що дублює вже наявні склади злочинів проти основ національної безпеки України, передбачені Кримінальним кодексом України.

№ 2549	№ 5135	№ 5143
«Колабораціонізм, тобто особлива форма державної зради, яка полягає у військовому, політичному, економічному, адміністративному, культурному, інформаційному, медійному співробітництві громадянина України з державою-агресором або її представниками, створеними чи підтримуваними нею незаконними збройними формуваннями, яке завдало шкоди державному суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України»	«Умисне і добровільне співробітництво громадянина України з державою-агресором або її представниками у будь-якій формі, в інтересах держави-агресора і на шкоду національній безпеці України чи її союзників»	Законопроект № 5144 не дає єдиного визначення «колабораційної діяльності», але перелічує її види (див. далі)

Запропоновані склади злочину «колабораціонізм» та «колабораційна діяльність» дублюють уже наявні злочини проти національної безпеки, встановлені Розділом І Особливої частини Кримінального кодексу України: державна зрада (ст. 111), диверсія (ст. 113), шпигунство (ст. 114), посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110) тощо.

Головне науково-експертне управління відзначило у висновку на законопроект № 2549, що за «колабораціонізм» уже встановлена відповідальність за чинним Кримінальним кодексом України: «Зокрема, відповідно до приписів ст. 111 КК державна зрада може виявитися у таких формах: 1) перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту; 2) шпигунство; 3) надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України. [...] При цьому, вказані діяння сформульовані законодавцем в узагальненій формі, що дозволяє стверджувати про охоплення ними різноманітних проявів колабораціонізму»⁸.

⁸ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораціонізм) № 2549 від 06.12.2019: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67568

Запровадження додаткового складу злочину «колабораціонізм» чи «колабораційна діяльність» створить колізію в кримінальному законодавстві, за якої за ті самі діяння будуть охоплені декількома складами злочинів одночасно. Це своєю чергою порушить принцип законодавчої визначеності та створить простір для зловживань під час розслідування таких злочинів, адже у правоохоронних органів буде можливість обирати для кваліфікації дій підозрюваних склад злочину з більш чи менш тяжким покаранням на власний розсуд.

2. Під виглядом запровадження кримінальної відповідальності за «військовий», «економічний», «адміністративний» «колабораціонізм» встановлюється кримінальна відповідальність за факт проживання на тимчасово окупованих територіях.

№ 2549	№ 5135	№ 5144
Дії військового характеру		
«Колабораціонізм, тобто особлива форма державної зради, яка полягає у військовому [...] співробітництві громадянина України з державою-агресором або її представниками, створеними чи підтримуваними нею незаконними збройними формуваннями, яке завдало шкоди державному суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України»	«...1) участь у збройному конфлікті на боці держави-агресора...»	«...Добровільне зайняття громадянином України посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території, а також добровільна участь громадянина України в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях, створених на тимчасово окупованій території, та / або в збройних формуваннях держави-агресора чи надання таким формуванням допомоги у веденні бойових дій проти Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, добровольчих формувань, що були утворені або самоорганізувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України...»
Дії економічного характеру		
«Колабораціонізм, тобто особлива форма державної зради, яка полягає у [...] економічному [...] співробітництві громадянина України з державою-агресором або її представниками, створеними чи підтримуваними нею незаконними збройними формуваннями, яке завдало шкоди державному суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України»	«3)...Ведення господарської діяльності спільно з окупаційною владою та суб'єктами господарювання, які знаходяться на території Автономної Республіки Крим, міста Севастополя та на територіях окремих районів Донецької та Луганської областей, незалежно від місця реєстрації таких суб'єктів господарювання. 8) передача матеріальних та нематеріальних ресурсів регулярним військам держави-агресора, радникам, інструкторам і найманцям, що направлені державою-агресором, а також незаконним формуванням, підпорядкованим органам, самопроголошеним чи створеним державою-агресором, які виконували чи виконують на тимчасово окупованій території функції, властиві органам державної влади чи органам місцевого самоврядування»	«...Передача матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та / або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора, та / або провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, в тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора...»

Дії адміністративного характеру

«Колабораціонізм, тобто особлива форма державної зради, яка полягає у [...] адміністративному [...] співробітництві громадянина України з державою-агресором або її представниками, створеними чи підтримуваними нею незаконними збройними формуваннями, яке завдало шкоди державному суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України»

«1) Участь у збройному конфлікті на боці держави-агресора, зокрема для забезпечення підтримки органів, самопроголошених чи створених ворогом, які виконували чи виконують на тимчасово непідконтрольній Україні території функції, властиві органам державної влади чи органам місцевого самоврядування;

4) організація та проведення під контролем держави-агресора виборів, референдумів, опитувань, плебісцитів та інших форм безпосереднього волевиявлення громадян на тимчасово окупованих територіях;

5) організація масових заходів політичного характеру (мітинги, демонстрації, пікетування, страйки тощо), в рамках співробітництва з державою-агресором, з метою сприяння та надання їй допомоги у здійсненні агресивних дій проти України, підтримки органів, самопроголошених чи створених державою-агресором, які виконували чи виконують на тимчасово окупованій території функції, властиві органам державної влади чи органам місцевого самоврядування, а також активна участь у таких заходах з метою підтримки цих органів;

7) вступ на посади в органах, самопроголошених чи створених державою-агресором, які виконували чи виконують на тимчасово окупованій території функції, властиві органам державної влади чи органам місцевого самоврядування, якщо такі посади пов'язані з управлінням, прийняттям рішень відповідного органу та / або участю в процесі розробки і ухвалення таких рішень»

«2. Добровільне зайняття громадянином України посади, не пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора...

5. Добровільне зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, в тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора, або добровільне обрання до таких органів, а також участь в організації та проведенні незаконних виборів та / або референдумів на тимчасово окупованій території, або публічні заклики до проведення таких незаконних виборів та / або референдумів на тимчасово окупованій території...»

Запропоновані визначення різноманітної «колабораційної діяльності» є настільки широкими, що вони створюватимуть можливість притягнення до кримінальної відповідальності будь-якої особи, яка мешкає на тимчасово окупованій території та взаємодіє з окупаційною адміністрацією у звичайному житті.

Через дуже широке визначення «колабораціонізму» Головне науково-експертне управління висловлювало критичні зауваження до законопроекту № 2549 у своєму висновку: «За таких умов громадянина України можна буде притягнути до кримінальної відповідальності за виконання на тимчасово окупованій території будь-якої роботи чи заняття будь-якої посади, навіть такої, що взагалі не пов'язана з протидією Україні чи її інтересам (та має вимушений характер, зумовлений необхідністю забезпечення мінімальних умов своєї життєдіяльності на відповідній території), обґрунтовуючи це тим, що її виконання допомагає державі-агресору в легітимізації незаконної окупації, а отже завдає шкоди Україні».⁹

⁹ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораціонізм) № 2549 від 06.12.2019: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67568

Важливо зауважити, що у запропонованих складах відсутній важливий елемент складу злочину, який натомість є у складі злочину «державна зрада»: умисел завдати шкоду «суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України».

Умисел як кваліфікуюча ознака дозволяє відмежувати підтримання нормальної життєдіяльності в умовах окупації від співпраці з окупаційною адміністрацією. Про важливість умислу під час взаємодії з окупаційною владою як передумови для притягнення особи до кримінальної відповідальності також зазначав Рубашенко М. А.: *«Не можна розглядати як колабораціонізм саме лише перебування на певній службі чи посаді (навіть найвищій) або лише здійснення владних, службових чи професійних функцій від імені окупанта [...], якщо при цьому умисно не заподіюється шкода охоронюваному об'єкту. При цьому недопустимо підводити під «шкоду суверенітетові, цілісності та недоторканності...» те, що тільки самим фактом перебування на певній посаді, особа допомагає легітимізувати владу окупанта чи сприяє існуванню або зміцненню його влади...»*.¹⁰

Натомість нинішні склади злочинів у Кримінальному кодексі України, якими охоплені прояви співпраці з ворогом, мають суттєвий запобіжник: чітке встановлення умислу на завдання шкоди національній безпеці, територіальній цілісності України тощо.

Фактично, відповідно до запропонованих у законопроектах складів злочинів, провадження підприємницької діяльності, здійснення різноманітної трудової діяльності, сплата податків, отримання документів від окупаційної адміністрації можуть стати злочинами. Таким чином, сам факт проживання на тимчасово окупованій території може бути прирівняний до сприяння окупаційній адміністрації та давати можливість правоохоронним органам свавільно притягувати людей до кримінальної відповідальності.

3. У законопроектах пропонується запровадження кримінальної відповідальності за пропаганду «колабораціонізму» та публічні висловлювання на підтримку Російської Федерації, її окупаційної адміністрації та підтримуваних ними незаконних збройних формувань.

№ 2549	№ 5135	№ 5144
«Колабораціонізм, тобто особлива форма державної зради, яка полягає у [...] культурному, інформаційному, медійному співробітництві громадян України з державою-агресором або її представниками, створеними чи підтримуваними нею незаконними збройними формуваннями, яке завдало шкоди державному суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України»;	«4. Публічні заклики до колабораціонізму, а також виготовлення матеріалів із закликами до колабораціонізму з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів; 2) публічні заклики, спрямовані на підтримку чи співробітництво з державою-агресором та / або окупаційною владою;	«1. Публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утворення тимчасової окупації частини території України або публічні заклики громадянином України до: 1) підтримки рішень та / або дій держави-агресора, збройних формувань та / або окупаційної адміністрації держави-агресора; 2) співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та / або окупаційною адміністрацією держави-агресора; 3) невизнання поширення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями України...

¹⁰ Рубашенко М. А. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм за чинним КК України / М. А. Рубашенко // Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 12–13 жовт. 2016 р.) / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2016. – 564 с.

«публічні заклики до колабораціонізму, а також виготовлення матеріалів із закликами до колабораціонізму з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів...»

б) неодноразове розміщення для загального перегляду у мережі Інтернет закликів до підтримки дій держави-агресора у здійсненні нею агресивних дій, розгортанні збройного конфлікту проти України; закликів до підтримки органів, самопроголошених чи створених державою-агресором, які виконували чи виконують на тимчасово окупованій території функції, властиві органам державної влади чи органам місцевого самоврядування, а також розповсюдження такої інформації в мережі Інтернет з метою забезпечення зазначеної підтримки;

г) організація та участь у проведенні інформаційних кампаній, спрямованих на забезпечення підтримки держави-агресора при здійсненні нею збройної агресії проти України; підтримки органів, самопроголошених чи створених державою-агресором, які виконували чи виконують на тимчасово непідконтрольній Україні території функції, властиві органам державної влади чи органам місцевого самоврядування»

3. Здійснення громадянином України пропаганди у навчальних закладах, незалежно від типів та форм власності, з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утриманню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, а також дії громадян України, спрямовані на впровадження освітніх стандартів держави-агресора у таких навчальних закладах...

4. Організація та проведення заходів політичного характеру та / або здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та / або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та / або уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України, за відсутності ознак державної зради, активна участь у таких заходах...

Насправді ж **Кримінальний кодекс України вже містить у складах злочинів норми, які встановлюють відповідальність за пропаганду в інтересах держави-агресора.** Зокрема, це:

- а. посягання на територіальну цілісність України,** тобто «умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій» (ч. 1 ст. 110);
- б. пропаганда війни,** тобто «публічні заклики до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту, а також виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів» (ст. 436);
- в. дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади,** тобто «дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а також змова про вчинення таких дій» (ч. 1 ст. 109), та «публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій» (ч. 2 ст. 109).

Таким чином, запровадження нових складів злочинів, що дублюють уже наявні злочини, встановлені Кримінальним кодексом України, призведе до колізії в кримінальному законодавстві, за якої за ті самі діяння будуть охоплені декількома складами злочинів одночасно. Це своєю чергою порушить принцип законодавчої визначеності та створить простір для зловживань під час розслідування таких злочинів, адже у правоохоронних органів буде можливість обирати для кваліфікації дій підозрюваних склад злочину з більш чи менш тяжким покаранням на власний розсуд.

Крім того, **запропоновані склади злочинів, які встановлюють відповідальність за заклики до «підтримки» держави-агресора або «органів, самопроголошених чи створених державою-агресором», є порушенням свободи висловлювань, оскільки «підтримка» є оціночним судженням.**

Свобода висловлювань гарантована ст. 34 Конституції України та ст. 10 Європейської конвенції з прав людини та основоположних свобод. Хоча свобода висловлювань не є абсолютною і може бути обмежена з метою захисту національної безпеки, територіальної цілісності України (ч. 3 ст. 34 Конституції України), фактично таке обмеження може стосуватися поширення певних фактів, а не суджень.

Відповідно до ч. 1 ст. 30 Закону України «Про інформацію», *заборонене притягнення до відповідальності за висловлювання оціночних суджень, а оціночним судженням вважаються «висловлювання, які не містять фактичних даних, критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, зокрема з огляду на характер використання мовно-стилістичних засобів (вживання гіпербол, алегорій, сатири)»* (ч. 2 ст. 30 Закону України «Про інформацію»).

Відповідно до усталеної практики Європейського суду з прав людини, встановлення кримінальної відповідальності за оціночні судження є непропорційним втручанням у свободу висловлювань. Словник української мови дає такі визначення слова «підтримка»: *«дія за значенням «підтримувати», «те, що підтримує (у 1 знач.) кого-, що-небудь, служить опорою комусь, чомусь», «те, що зберігає чию-небудь життєздатність, підкріплює, зміцнює кого-небудь»¹¹. До того ж «підтримувати», окрім фізичної підтримки, означає «подавати матеріальну, моральну і т. ін. допомогу, сприяти в чому-небудь», «продовжуючи що-небудь, не давати припинятися, порушуватися, зникати і т. ін.», «поділяючи погляди, виявляючи симпатію, виступати на захист або на боці кого-, чого-небудь»¹². Таким чином, висловлювання «підтримки» та «підтримувати» є оціночними й не містять фактів, які можуть бути спростовані як недостовірні. Відповідно запровадження кримінальної відповідальності за «підтримку» держави-агресора чи «органів, самопроголошених» чи створених нею становитимуть непропорційне втручання в свободу висловлювань, гарантовану Конституцією.*

У запропонованих складах злочинів «публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України» та «публічні заклики до невизнання поширення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями України» не надано чіткого визначення «публічності» таких заперечень або закликів.

Через брак визначеності, які висловлювання вважаються публічними для кваліфікації за цими складами злочинів, вони порушують принцип законодавчої визначеності, тобто можливості мовців знати заздалегідь, що їхні висловлювання суперечать закону. Окрім того, брак визначеності створює загрозу довільного тлумачення «публічних» заперечень або закликів правоохоронними органами, через що кримінальні провадження можуть бути ініційовані свавільно з метою тиску на підозрюваних.

4. У законопроектах змішуються кримінальне покарання із заходами люстрації.

Запровадження покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади та займатися певною діяльністю строком від 10 до 15 років (проект закону № 5144) для осіб, визнаних

¹¹ Словник української мови: в 11 томах. – Том 6, 1975. – с. 516: <http://sum.in.ua/s/pidtrymka>

¹² Словник української мови: в 11 томах. – Том 6, 1975. – с. 516: <http://sum.in.ua/s/pidtrymuvaty>

винними у вчиненні злочину «колабораціонізму», та заборона їм бути прийнятими на військову службу до зняття або погашення судимості (проект закону № 5143) є фактичним поєднанням кримінальної відповідальності з процедурами люстрації, що не мають відбуватися в рамках кримінального процесу.

Чинний Кримінальний кодекс України вже встановлює позбавлення права обіймати певні посади та займатися певною діяльністю (ст. 55). Наразі таке обмеження може бути встановлене від 2 до 5 років як основне покарання та від 1 до 3 років як додаткове.

Чинний Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» не встановлює судимості за будь-які злочини як обмеження до доступу до військової служби. Запровадження таких люстраційних обмежень є політичним питанням і буде далі обговорюватися в цьому дослідженні.

5. Законопроектom № 5143 пропонується встановити певні заборони для визнаних винними у «здійсненні колабораційної діяльності», зокрема права обіймати посади, до погашення або зняття відповідної судимості, хоча подібні обмеження вже встановлені законодавством.

У законопроекті запропоновано встановити заборону засудженим за «колабораційну діяльність» бути зареєстрованим кандидатом на місцевих виборах або іншим учасником виборчого процесу: членом виборчої комісії, офіційним спостерігачем, уповноваженим представником партій, кандидатом на пост Президента України в Центральній виборчій комісії, довіреною особою кандидата, представником організації партії у виборчій комісії. Ця ініціатива дублює вже наявні обмеження у Виборчому кодексі України.

Запропонований проектом закону № 5144 склад злочину «колабораційна діяльність» є особливо тяжким злочином і вже охоплений чинними нормами Виборчого кодексу України. Наразі Виборчий кодекс України встановлює таке обмеження для кандидатів на місцевих виборах та інших учасників виборчого процесу: «судимість за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, кримінального правопорушення проти виборчих прав громадян чи корупційного кримінального правопорушення, якщо ця судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку».

За законопроектом пропонується встановити заборони визнаним винними у вчиненні злочину «колабораційна діяльність» мати допуск до державної таємниці до погашення або зняття відповідної судимості. Ця пропозиція дублює вже наявні обмеження з доступу до державної таємниці для осіб, які здійснюють діяльність, що охоплена поняттям «колабораціонізм».

У чинній редакції ч. 1 ст. 23 Закону України «Про державну таємницю» встановлено дві підстави відмови в наданні особі допуску до державної таємниці, що стосуються питання «колабораціонізму»: «сприяння громадянином діяльності іноземної держави, іноземної організації чи їх представників, а також окремих іноземців чи осіб без громадянства, що завдає шкоди інтересам національної безпеки України, або участі громадянина в діяльності політичних партій та громадських організацій, діяльність яких заборонена у порядку, встановленому законом» (п. 2) та «наявності у громадянина судимості за тяжкі або особливо тяжкі злочини, не погашеної чи не знятої в установленому порядку» (п. 4). Законопроектом запропоновано доповнити п. 4 заборonoю надання допуску до державної таємниці «... за вчинення кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України, передбаченого статтею 111-1 Кримінального кодексу України». Оскільки чинні норми Закону України «Про державну таємницю» забороняють доступ особам, які сприяють діяльності іноземної держави, або мають судимість за тяжкі або особливо тяжкі злочини, не погашену чи не зняту в установленому порядку, недоцільно доповнювати їх додатковою заборonoю для осіб, у яких не погашена або не знята судимість за злочини проти національної безпеки».

6. Запропоновані законопроектом № 5143 процедури припинення юридичних осіб у разі засудження їхніх уповноважених осіб за злочин «колабораційної діяльності» суперечить принципам відповідальності юридичних осіб за Кримінальним кодексом України та дублює вже існуючі процедури припинення юридичних осіб за чинним законодавством.

Запропонована процедура суперечить чинному підходу Кримінального кодексу України до застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру. Зараз, відповідно до частини 1 статті 96-3 Кримінального кодексу України, обов'язково довести, що уповноважені особи вчинили злочини «від імені та в інтересах» таких юридичних осіб. Натомість законопроектом № 5143 запропоновано припиняти діяльність різноманітних юридичних осіб за фактом засудження їхніх уповноважених осіб безвідносно до того, чи такі уповноважені особи діяли від їхнього імені та в їхніх інтересах. Таким чином, запропоновані зміни дозволять свавільно припиняти юридичні особи в разі вчинення злочину «колабораціонізму» їхніми уповноваженими особами від власного імені та у власних інтересах.

Чинні норми законодавства про діяльність вищезгаданих видів юридичних осіб надають дієві механізми їх припинення за діяльність, яка може бути кваліфікована як «колабораціонізм». Ці норми наведені в таблиці нижче. Якщо ж посадові особи юридичних осіб будуть визнані судом винними у вчиненні злочину, який за змістом відповідає явищу «колабораціонізму» (державної зради, посягання на територіальну цілісність України тощо), і буде встановлено факт, що вони діяли від імені та в інтересах таких юридичних осіб, то ці факти непотрібно буде додатково доводити в судових процесах із припинення таких юридичних осіб – вони будуть мати преюдиційну вагу (ч. 4 ст. 78 Кодексу адміністративного судочинства України, ч. 4 ст. 75 Господарського процесуального кодексу України). Відповідно немає потреби створювати додаткову підставу для закриття юридичних осіб як винесення обвинувального вироку їх посадовим особам за вчинення злочину «колабораціонізму».

Політичні партії, громадські об'єднання

Ч. 1 ст. 37 Конституції України забороняє створення політичних партій та громадських організацій, «програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини...».

Відповідно ч. 1 ст. 21 Закону України «Про політичні партії» та ч. 1 ст. 28 Законів України «Про громадські об'єднання» встановлюють процедуру заборони судом таких політичних партій та громадських організацій у разі порушення вимог Конституції України в їхній діяльності.

Релігійні організації

Ч. 10 ст. 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» «зобов'язана додержувати вимог чинного законодавства і правопорядку».

Відповідно ч. 2 ст. 16 встановлює порядок заборони судом таких організацій за порушення ст. 5 (п. 1 ч. 2 ст. 16), а також «поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з посяганнями на життя, здоров'я, свободу і гідність особи» (п. 2 ч. 2 ст. 16) та «спонування громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права і майно державних, громадських або релігійних організацій» (п. 4 ч. 2 ст. 16).

Професійні спілки

Ч. 3 ст. 18 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» встановлює порядок заборони судом за порушення Конституції України та законів України.

Громадські формування з охорони громадського порядку та державного кордону

Ч. 5 ст. 3 Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку та державного кордону» забороняє діяльність громадських формувань з охорони громадського порядку та державного кордону «для виконання завдань, не передбачених цим Законом».

Відповідно ч. 2 ст. 8 встановлює порядок заборони такої організації судом за порушення вимог чинного законодавства щодо його діяльності.

Благодійні організації

Ч. 6 ст. 7 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» забороняє збір пожертв на цілі, що суперечать законам України або порушують права третіх осіб».

Відповідно п. 1 ч. 2 ст. 27 встановлює порядок постановлення судового рішення про припинення благодійної організації з порушенням вимог до здійснення благодійної діяльності, що триває не менш як 12 місяців.

У нинішніх умовах відсутності незалежного правосуддя в Україні запропоновані підстави припинення діяльності юридичних осіб у разі винесення вироку їхній посадовій особі за вчинення злочину «колабораціонізму» можуть стати засобом тиску на опонентів як з політичних, так і з економічних міркувань. Натомість наявні в законодавстві процедури, наведені вище, дають дієві механізми судової оцінки фактів вчинення дій саме юридичною особою порушень законодавства, які охоплені поняттям «колабораціонізму», для її припинення.

* * *

Таким чином, зареєстровані законопроекти мають суттєві юридичні недоліки, через які їх прийняття призвело б до колізій у законодавстві та створило б загрози дотриманню принципу законодавчої визначеності та дотриманню прав людини. Загалом зареєстровані законопроекти викликають низку важливих запитань про засади державної політики у сфері відповідальності за «колабораціонізм», на які варто дати відповіді:

1. Чи потрібно запроваджувати окремий склад злочину «колабораціонізм» у кримінальне законодавство України?
2. Чи потрібно встановлювати кримінальну відповідальність за «економічний» та «адміністративний» «колабораціонізм»?
3. Чи потрібно запроваджувати довгострокові (на 10–15 років) обмеження права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю для засуджених за «колабораціонізм»?
4. Які політичні цілі кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» можуть бути доцільними в Україні?

У наступних розділах викладено пропоновані відповіді на ці запитання з урахуванням теоретичних підходів до кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» та іноземної практики притягнення до такої відповідальності.

Розділ II.

Визначення поняття «колабораціонізм»: теоретичні аспекти

Загалом термін «колабораціонізм» є емоційно навантаженим, політичним та полемічним, через що некоректно використовувати його в законодавстві так, як пропонують автори законопроектів. Навіть в історіографії та політології вчені із застереженням використовують термін «колабораціонізм» у зв'язку з його політизованістю внаслідок застосування під час та після Другої світової війни.

1. Історія терміна «колабораціонізм»

Поняття «колабораціонізм» використовують на позначення явища співпраці населення, яке знаходиться під окупацією, з окупаційною владою. Він походить від французького слова «*collaboration*» і дослівно означає «співпраця».

Після Першої світової війни термін «колабораціонізм» застосовувався у Франції та Бельгії на позначення співпраці місцевих жителів з німецькою окупаційною владою, зокрема під час Першої світової війни, однак не мав зневажливого значення та не був синонімом зради¹³. Наприклад, тих, хто співпрацював із німецькою окупаційною владою у Бельгії після Першої світової війни, називали «активістами»¹⁴. У часи Першої світової війни термін «колабораціонізм» у франкомовних Франції та Бельгії рідко застосовувався. За Кримінальним кодексом Франції співпраця з ворогом охоплювалася складами злочинів «передача розвідувальної інформації / торгівля з ворогом». За Кримінальним кодексом Бельгії, це діяльність, що завдає шкоди внутрішній та зовнішній безпеці держави¹⁵. Після Першої світової війни сотні бельгійців були визнані винними у співпраці з Німеччиною, особливо в політичній та економічній сферах, та засудженими до позбавлення волі, а деякі – до смерті, але смертна кара була замінена на більш м'які покарання. У Франції обсяг переслідування за співпрацю з Німеччиною був набагато нижчий: лише декілька десятків осіб було засуджено. Переважно їх було засуджено за донесення, шпигування та добровільну працю на Німеччину, а покарання було здебільшого символічним, зокрема смертна кара була замінена на більш м'які покарання¹⁶.

Сучасне розуміння терміна «колабораціонізм» як добровільної співпраці місцевого населення з окупаційною владою походить із часів Другої світової війни. «Колаборація» стала офіційною назвою співпраці між Німеччиною та урядом маршала Петена («вішистською Францією»)¹⁷. Більше того, цей термін використовувався на позначення співпраці жителів та урядів під час окупації Країнами Осі («гітлерівською коаліцією») та отримав конотацію підтримки нацизму та

¹³ Connolly, James E. Collaboration (Belgium and France), in: 1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2014–10-08. DOI: 10.15463/ie1418.10808.

¹⁴ Luyten Dirk. Dealing with Collaboration in Belgium After the Second World War: From Activism to Collaboration and Incivism in Dealing with Wars and Dictatorship. Legal Concepts and Categories in Action, (eds.) Israël, Liora, Mouralis, Guillaume, (2004), 59–76, p. 65.

¹⁵ Connolly, James E. Collaboration (Belgium and France).

¹⁶ Connolly, James E. Collaboration (Belgium and France).

¹⁷ Дерейко І. І. Колабораціонізм, поняття [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2007. – 528 с.: іл. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Kolaboracionizm>

фашизму¹⁸, а також зради своєї держави чи народу¹⁹. Синонімом слова «колаборант» є також термін «квіслінг» (*quisling*), що набув поширення в Європі, за прізвиськом Відкуна Квіслінга, очільника уряду Норвегії, який співпрацював із нацистським урядом Німеччини під час Другої світової війни²⁰. У Бельгії тих, хто співпрацював із нацистським режимом, звинувачували в «непатріотичній поведінці» (*incivisme*)²¹.

Способи ведення війни суттєво змінилися під час Другої світової війни. У набагато більших масштабах почала застосовуватися пропаганда та «п'яті колони», через що довоєнне законодавство не могло задовольнити післявоєнний запит у країнах на покарання тих, хто співпрацював із державою-ворогом²². У зв'язку з цим держави в ході війни приймали законодавство про «колабораціонізм» і надавали йому зворотну дію в часі, що було дуже резонансним серед тогочасної юридичної спільноти, але було вмотивовано політичною необхідністю встановлення справедливості за колосальні воєнні злочини та злочини проти людяності, вчинені під час війни. Так, відомий злочин «національне безчестя» (*indignité nationale*), за яким у Франції було засуджено тисячі людей за участь у колабораційному уряді Віші, був доданий до Кримінального кодексу Франції лише в грудні 1944 року²³.

Загалом переслідування за співпрацю з ворогом після Другої світової війни було засноване на застосуванні складів, що вже були в чинному законодавстві (державна зрада) та на нових складах (наприклад, «національне безчестя» у Франції). Перед законодавцями стояло складне завдання – розмежування дій, які слід було визначити як злочинну активну підтримку ворога, та взаємодій з окупаційною владою, які лише допомагали підтримувати повсякденне життя.

2. Сучасні підходи до визначення «колабораціонізму»

У сучасній науковій літературі під «колабораціонізмом» мають на увазі співпрацю населення окупованих територій та окупаційної влади у спосіб, який шкодить інтересам такого населення або держави, до якої воно належить²⁴. Важливою рисою такої співпраці є добровільність та ідеологічна підтримка окупаційного режиму, що відрізняє її від співпраці під примусом окупаційної влади²⁵.

«Колабораціонізм» як явище співпраці з окупаційною владою охоплює широке коло видів діяльності, що часто тісно переплетені, однак їх важко виокремити один від одного. У науковій літературі, наприклад, таку співпрацю класифікують за сферами її здійснення: політична, військова, економічна²⁶. Також за типом мотивації учасників такої співпраці: добровільна, примусова, обрана з міркувань мотивів виживання²⁷. За видами діяльності її поділяють

¹⁸ Stathis N. Kalyvas. Collaboration in comparative perspective, *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 15:2, (2008), 109–111, doi: <https://doi.org/10.1080/13507480801931036>, p. 109.

¹⁹ Дерейко І. І. Колабораціонізм, поняття [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2007. – 528 с.: іл. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Kolaboracionizm>

²⁰ Shane Darcy. History and Practice of Collaboration in Armed Conflict in To Serve the Enemy: Informers, Collaborators, and the Laws of Armed Conflict. Darcy, Shane (2019), 16-51, DOI: 10.1093/oso/9780198788898.001.0001, p. 16.

²¹ Dirk Luyten. Dealing with Collaboration in Belgium After the Second World War: From Activism to Collaboration and Incivism, p. 59.

²² Wartime Collaborators: A Comparative Study of the Effect of Their Trials on the Treason Law of Great Britain, Switzerland and France, *The Yale Law Journal*, Vol. 56, No. 7 (August, 1947), pp. 1210–1233: <https://www.jstor.org/stable/793268>, p. 1211.

²³ Valeria Galimi. Circulation of Models of épuración After the Second World War: From France to Italy in Dealing with Wars and Dictatorship. Legal Concepts and Categories in Action, (eds.) Israël, Liora, Mouralis, Guillaume, (2004), 197–208, p. 203.

²⁴ Böhrer J, Młynarczyk JA. Collaboration and Resistance in Wartime Poland (1939–1945) – A Case for Differentiated Occupation Studies. *Journal of Modern European History*. (2018)16(2):225–246, doi: <https://doi.org/10.17104/1611-8944-2018-2-225>, p. 236.

²⁵ Fabian Lemmes. Collaboration in wartime France, 1940–1944, *European Review of History – Revue européenne d'histoire*, (2008), 15:2, 157–177, doi: <https://doi.org/10.1080/13507480801931093>, p. 158.

²⁶ Stathis N. Kalyvas. Collaboration in comparative perspective, p. 109.

²⁷ Stathis N. Kalyvas. Collaboration in comparative perspective, p. 109.

на надання розвідувальної інформації державі-ворогу для здобуття військової переваги («інформаторство»), участь у ворожих збройних формуваннях, пропаганда в інтересах ворога, адміністративна співпраця – співпраця органів державної чи місцевої влади з окупаційною владою, а також економічна співпраця, зокрема торгівля з ворогом, праця на ворога, надання послуг з перекладу тощо.²⁸

У сучасному кримінальному законодавстві країн Європи немає злочину «колабораціонізму». Виняток становить Кримінальний кодекс Литовської Республіки, що визнає злочином «сприяння незаконній владі в утвердженні окупації чи анексії Литовської Республіки, зокрема придушення опору мешканців Литви або в допомозі структурам незаконної влади у здійсненні окупації чи анексії».²⁹

Міжнародне гуманітарне право загалом не дає визначення співпраці з ворогом. Згідно зі ст. 5 Женевської конвенції про захист цивільного населення, особи, щодо яких є підозра, що вони займаються «діяльністю, ворожою для безпеки держави, або що її залучено до такої діяльності», або якщо особа є «шпигуном чи диверсантом або підозрюваним на законній підставі в діяльності, що загрожує безпеці окупаційної держави», захист конвенції не поширюється на таких осіб.³⁰ Згідно з коментарем Міжнародного комітету Червоного Хреста,³¹ ця стаття застосовується виключно до осіб, які здійснюють активну діяльність: шпигування, диверсійна діяльність та «розвідка» разом з ворожим урядом або громадянами ворожої держави. Відповідно до цілей цієї статті політична підтримка окупаційної влади, що не супроводжується активними діями, не вважається співпрацею з ворогом. Ця стаття лише встановлює вимогу гуманного поводження з такими особами та гарантує справедливий і нормальний суд над ними.

Міжнародне право загалом не забороняє ані співпраці з ворогом, ані добровільного залучення жителів окупованих територій до такої співпраці, водночас забороняючи примус до такої співпраці військовополонених та цивільного населення³².

3. Виклики у врегулюванні відповідальності за «колабораціонізм» в Україні

Через збройну агресію Російської Федерації перед українським суспільством стоїть завдання знайти збалансоване політичне рішення у сфері відповідальності за «колабораціонізм» з Російською Федерацією, яке б відповідало й інтересам суверенітету та національної безпеки України, і правам людини, і враховувало би права та інтереси жителів окупованих територій. Однак станом на 2021 рік не існує рекомендацій у міжнародному праві чи сучасних національних практик, до яких українці часто звертаються в розробці законодавства в інших сферах.

Досвід держав Європи в притягненні до кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» після Другої світової війни є в більшості випадків суперечливим, зокрема суперечить міжнародному праву з прав людини (наприклад, смертна кара, позбавлення громадянства, позбавлення громадянських прав), що розвинулося після Другої світової війни для попередження такої практики в майбутньому. Тому досвід Другої світової війни потрібно

²⁸ Shane Darcy, Coming to Terms with Wartime Collaboration: Post-Conflict Processes & Legal Challenges, Brooklyn Journal of International Law, 45, no 1 (2019), 75–137: <https://brooklynworks.brooklaw.edu/bjil/vol45/iss1/2>, p. 76.

²⁹ Євген Письменський. Колабораціонізм у сучасній Україні як кримінально-правова проблема / Право України, 12 (2020), DOI: 10.33498/loiu-2020-12-116, с. 118.

³⁰ Конвенція про захист цивільного населення під час війни, Женева, 12 серпня 1949 року: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

³¹ Commentary on the Fourth Geneva Convention, International Committee of the Red Cross, (1958): <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Comment.xsp?action=openDocument&documentId=12409217CE36C309C12563CD0042A5E0>, p. 52, Article 5.

³² Shane Darcy, Coming to Terms with Wartime Collaboration: Post-Conflict Processes & Legal Challenges, Brooklyn Journal of International Law, 45, no 1 (2019), 75–137: <https://brooklynworks.brooklaw.edu/bjil/vol45/iss1/2>, p. 76.

застосовувати з великою обачністю – радше ніж копіювати норми законодавства проти «колаборантів» часів Другої світової, натомість більш цінно проаналізувати наслідки його застосування та оцінити довгостроковий вплив покарань за «колабораціонізм».

Інша складність для України полягає в тому, що наукової літератури про більш сучасне застосування кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» після Другої світової війни практично немає. Причиною цього, з одного боку, є те, що з часів Другої світової війни нові збройні конфлікти були переважно внутрішньодержавні. З іншого боку, існують труднощі в отриманні незалежних даних про міждержавні конфлікти на Близькому Сході та на Африканському континенті.

З часів Другої світової війни для подолання наслідків масштабних порушень прав людини в ході збройних конфліктів розвинулася концепція перехідного правосуддя, у центрі якої знаходиться людина та її права. Концепція перехідного правосуддя є більш сучасним підходом, що дозволить не допустити повторення масових порушень прав людини під час переслідування за «колабораціонізм», як це було після Другої світової війни. Однак навіть у теорії перехідного правосуддя питання виявлення та відсторонення «колаборантів» після конфліктів є малодослідженим.³³

Таким чином, перед українським суспільством стоїть завдання самостійно шукати рішення про модель відповідальності за «колабораціонізм» у ході збройної агресії Російської Федерації проти України, спираючись як на попередню практику застосування такої відповідальності, так і на сучасні підходи.

³³ Mark Osiel. The Uncertain Place of Purge Within Transitional Justice, and the Limitations of International Law in the World's Response to Mass Atrocity in Dealing with Wars and Dictatorship. Legal Concepts and Categories in Action, (eds.) Israël, Liora, Mouralis, Guillaume, (2004), 253–269, p. 253.

Розділ III.

Відповідальність за «колабораціонізм» у країнах Європи після Другої світової війни: історико-правовий огляд

Цей розділ окреслює практику притягнення до відповідальності за «колабораціонізм» у країнах Європи з урахуванням актуальних, на нашу думку, питань для дискусії про відповідальність за «колабораціонізм» в Україні:

1. За якими складами злочинів здійснювалися провадження щодо підозрюваних у «колабораціонізмі»? Чи існував окремий склад злочину «колабораціонізм»?
2. Чи застосовувалася відповідальність за «економічний» та «адміністративний» «колабораціонізм»? Якщо так, то як це здійснювалося та, якщо є такі дані, які були результати та наслідки цього?
3. Чи застосовувалися заходи позбавлення чи обмеження громадянських прав щодо підозрюваних у «колабораціонізмі»? Якщо так, то як це здійснювалося та, якщо є такі дані, які були результати та наслідки цього?
4. Якими були політичні задачі та, якщо є такі дані, наслідки політики притягнення до відповідальності за «колабораціонізм»?

Далі наведені узагальнені дані з наукової літератури щодо країн Європи. На жаль, у науковій літературі не вдалося знайти відповідей на всі питання для кожної аналізованої країни. Однак наведені дані можуть слугувати ґрунтом для наступних досліджень, наприклад, експертних інтерв'ю та аналізу законодавства мовою оригіналу.

Об'єднане Королівство Великої Британії та Північної Ірландії

Об'єднане Королівство притягнуло до відповідальності за співпрацю з ворогом після Другої світової війни лише невелику кількість осіб (засуджено було 75 осіб), оскільки його територія не була захоплена під час війни.

Засудженими були переважно військовослужбовці та британські громадяни, які мешкали закордоном під час війни³⁴. Їх засудили за передачу військової інформації або участь у ворожій пропаганді за складами «державна зрада» або за порушення законодавства про національну оборону (*Defense Regulations*) – дії, вчинені з умислом, спрямованим на допомогу ворогу, які могли поставити під загрозу громадську безпеку, оборону держави або ефективність ведення війни³⁵.

³⁴ Wartime Collaborators: A Comparative Study of the Effect of Their Trials on the Treason Law of Great Britain, Switzerland and France, p. 1212.

³⁵ Wartime Collaborators: A Comparative Study of the Effect of Their Trials on the Treason Law of Great Britain, Switzerland and France, p. 1226.

Франція

У Франції за співпрацю з ворогом було засуджено 125 тисяч осіб, з них 5 тисяч – за державну зраду³⁶. У Франції «державна зрада» охоплювала такі дії: носіння зброї, змова з іноземною державою з метою ведення збройних дій проти Франції, змова з ворогом держави з метою переходу його на територію Франції, постачання ворогові озброєння, людської сили, коштів, провіанту, ослаблення моралі французьких збройних сил, кореспонденція з ворогом, надання іноземній державі інформації, що становить дипломатичну таємницю, особою, яка має офіційний доступ до неї, надання будь-яким громадянином Франції чи іноземцем іноземній державі інформації «таємниці національної оборони», тобто військової, політичної, економічної та промислової інформації³⁷.

У Франції дії осіб, які не охоплювалися наявними складами злочинів, але які надавали допомогу ворогу або ставили під загрозу національну єдність або свободу народу, кваліфікувалися як злочин «національного безчестя»³⁸. Цей злочин охоплював активну участь у «колабораційному» уряді Віші, членство в організаціях, які його підтримували, та пропаганда в його інтересах. Покаранням за нього була конфіскація всього майна та позбавлення громадянських прав, безстрокове позбавлення права обіймати певні посади в органах влади або на підприємствах та права займатися професійною діяльністю³⁹. Засудженим за «національне безчестя» могла бути оголошена догана, вони могли бути звільнені без збереження пенсії, а їхні справи могли бути направлені до правоохоронних органів для розслідування злочинів⁴⁰. Близько 50 тисяч осіб було засуджено за «національне безчестя», з них майже 80 % були амністовані до 1957 року⁴¹.

Спадщина повоєнних «чисток» «колабораціоністів» досі залишається болючою для французького суспільства. Повоєнне переслідування за колаборацію у Франції ставило за мету не лише відбудувати державу, а й збудувати нову на руїнах колабораційного уряду Віші на цінностях руху Опору. Тому обмеження громадянських прав засуджених за співпрацю з ворогом мало виконати функцію відсторонення політично «невартісних» громадян від впливу на повоєнну політику держави⁴².

Судові розгляди щодо підозрюваних у співпраці з ворогом у Франції критикували за вибірковість, затримки у розгляді та непослідовність у винесенні вироків. Після агресивної кампанії з переслідування «колабораціоністів» у 1950-х роках у Франції, як і в інших країнах Західної Європи, суспільні настрої почали швидко змінюватися на те, щоб пробачити їх та рухатися далі⁴³.

Бельгія та Нідерланди

Окрім переслідування за державну зраду, Бельгія та Нідерланди запровадили свої аналоги злочину «національного безчестя» – «непатріотична поведінка» – за французькою моделлю, за що могли бути встановлені санкції у формі обмеження громадянських прав та заборони

³⁶ Wartime Collaborators: A Comparative Study of the Effect of Their Trials on the Treason Law of Great Britain, Switzerland and France, p. 1222.

³⁷ Wartime Collaborators: A Comparative Study of the Effect of Their Trials on the Treason Law of Great Britain, Switzerland and France, p. 1222.

³⁸ Wartime Collaborators: A Comparative Study of the Effect of Their Trials on the Treason Law of Great Britain, Switzerland and France, p. 1221.

³⁹ Wartime Collaborators: A Comparative Study of the Effect of Their Trials on the Treason Law of Great Britain, Switzerland and France, p. 1221.

⁴⁰ Shane Darcy, Coming to Terms with Wartime Collaboration: Post-Conflict Processes & Legal Challenges, p. 85.

⁴¹ John Flower, National indignity: Exploring «épuration» – the punishment of those guilty of collaboration in Occupied France, Book review, The Times Literary Supplement: <https://www.the-tls.co.uk/articles/epuration-occupied-france/>

⁴² Dirk Luyten, Dealing with Collaboration in Belgium After the Second World War: From Activism to Collaboration and Incivism, p. 73.

⁴³ John Flower, National indignity: Exploring «épuration» – the punishment of those guilty of collaboration in Occupied France.

обіймати посади та займатися професійною діяльністю⁴⁴. У Нідерландах 405 тисяч осіб, 7 % дорослого населення країни, були обвинувачені в «непатріотичній поведінці».

Окрім того, у цих країнах були проведені «чистки» серед державних службовців та службовців у органах місцевого самоврядування. У Бельгії санкції у вигляді обмеження громадянських прав застосовувалися за обвинуваченням у «дрібній» співпраці з ворогом: членстві в колабораційній партії та соціальних, культурних та економічних організаціях, які підтримували окупаційний режим⁴⁵. У Нідерландах половина мерів міст та 2 тисячі офіцерів поліції були звільнені⁴⁶. 60 тисяч осіб були позбавлені громадянства Нідерландів з конфіскацією майна за участь в іноземних збройних формуваннях. Разом з ними громадянство втратили 20 тисяч жінок, заміжніх за чоловіками, засудженими за співпрацю з ворогом⁴⁷.

Переслідування за економічну співпрацю з ворогом у Бельгії та Нідерландах було проблемним. У Бельгії 60 тисяч осіб, які були насильно змушені працювати на окупаційну владу, були обвинувачені в економічній співпраці з ворогом⁴⁸. Розслідування за обвинуваченнями в економічній співпраці щодо підприємців вимагало вилучення документів підприємств та часто – тимчасову конфіскацію майна або товарів. Натомість бізнес-еліти пролобіювали запровадження французької концепції «крайньої необхідності» для можливості бути звільненими від відповідальності за економічну співпрацю з окупаційним режимом⁴⁹. У результаті обвинувачення щодо залучених до примусової праці на окупаційну владу були зняті, а для обвинувачення підприємців була запроваджена вимога довести прямий умисел допомоги німецькій військовій машині. Нідерланди застосували аналогічні зміни у своїй політиці⁵⁰.

Як і Франція, Бельгія також ставила за мету відбудову державності. Однак, на відміну від французького амбітного плану повоєнного реформування суспільства, бельгійський уряд ставив за мету лише відновлення довоєнної системи влади. У Бельгії під час повоєнних розслідувань щодо обвинувачених за «непатріотичну поведінку» представники правоохоронних органів презентували себе як діячів з відновлення нації та авторитету держави.

Норвегія

У Норвегії учасників німецьких військових та поліцейських формувань із числа норвежців було засуджено за державну зраду – таких справ було понад 5 тисяч. Ще 4 272 особи були засуджені за окремий склад – «*допомога ворогу*». Покаранням за нього було ув'язнення або примусові роботи⁵¹. Окрім того, у Норвегії була запроваджена відмова в громадянстві дітям норвежських громадян від німецьких чоловіків⁵².

⁴⁴ Luc Huyse. Belgian and Dutch Purges after World War II Compared. In J. Elster (Ed.), *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*, (2006), 164–178 doi:10.1017/CBO9780511584343.011, p. 165.

⁴⁵ Dirk Luyten. *Dealing with Collaboration in Belgium After the Second World War: From Activism to Collaboration and Incivism*, p. 73.

⁴⁶ Shane Darcy. *Coming to Terms with Wartime Collaboration: Post-Conflict Processes & Legal Challenges*, p. 85.

⁴⁷ Shane Darcy. *Coming to Terms with Wartime Collaboration: Post-Conflict Processes & Legal Challenges*, p. 85.

⁴⁸ Dirk Luyten. *Dealing with Collaboration in Belgium After the Second World War: From Activism to Collaboration and Incivism*, p. 167.

⁴⁹ Dirk Luyten. *Dealing with Collaboration in Belgium After the Second World War: From Activism to Collaboration and Incivism*, p. 68.

⁵⁰ Luc Huyse. *Belgian and Dutch Purges after World War II Compared*, p. 167.

⁵¹ Lawson, Konrad. *Wartime Atrocities and the Politics of Treason in the Ruins of the Japanese Empire, 1937–1953* (PhD dissertation, Harvard University, 2012), p. 38–39.

⁵² Shane Darcy. *Coming to Terms with Wartime Collaboration: Post-Conflict Processes & Legal Challenges*, p. 85.

У Норвегії обмеження громадянських прав у формі *«втрати публічної довіри»* застосовувалося за злочин членства в норвезькій нацистській партії (NS) та «інших організаціях, які підтримують ворога». Покарання полягало в одночасному обмеженні таких прав: голосувати на будь-яких виборах, служити в збройних силах, обіймати будь-які посади, з оплатою чи без, як керівник або обіймати інші керівні посади в публічних підприємствах, фінансових установах та інших організаціях та об'єднаннях⁵³. Це покарання стало самостійним і могло застосовуватися без призначення покарання у формі позбавлення волі.

Застосування покарання у формі обмеження громадянських прав було поширене не лише на осіб, засуджених за співпрацю з ворогом, а й на членів їхніх сімей⁵⁴. Таке обмеження встановлювалося або пожиттєво, або зазвичай терміном на десять років після відбування строків ув'язнення. Такі тривалі терміни були віддзеркаленням соціального запиту на постійне виключення засуджених за співпрацю з ворогом із соціального життя, але після завершення війни суспільні пріоритети змінилися на відбудову держави, й покарання у формі виключення членів суспільства з цього процесу стали великою перешкодою. Враховуючи масштаб застосування покарання у формі обмеження соціальних прав, це поставило під загрозу економічну та соціальну цілісність країни. Через це повоєнний уряд поспішив обмежити обсяги застосування цього покарання в перші ж місяці свого правління, але все одно ці покарання завдали довгострокової шкоди соціальній інтеграції та повоєнному економічному відновленню Норвегії⁵⁵.

Важливо відзначити, що обмеження громадянських прав як покарання мало довгу історію в Норвегії. Так, у Норвезькому кримінальному кодексі вперше таке покарання було встановлено за злочин *«втрата честі»* ще з XVII століття, а інститут обмеження громадянських прав у тій чи іншій формі зберігся до XX століття⁵⁶. До Другої світової війни це покарання дуже рідко застосовувалося (менше 10 % кримінальних справ), а в 1902 році було скасоване його автоматичне застосування в разі засудження людини до більш ніж одного року ув'язнення. У цей час у Європі в кримінальному праві розвивалася думка, що довгострокове обмеження громадянських прав веде до виключення людини з суспільства, що суперечить меті реінтеграції засуджених після відбування покарання.

Швейцарія

Хоча Швейцарія була нейтральною державою і не зазнала окупації, існувала реальна загроза «запрошення» Німеччини від пронацистської партії – Національний рух Швейцарії, коли Національний рух Швейцарії намагався організувати анексію Швейцарії Німеччиною, подібно до анексії Австрії (однак їхні спроби не увінчалися успіхом).

Визначення «державної зради» в Кримінальному кодексі Швейцарії до 1942 року під час війни охоплювало службу в збройних силах ворога або умисну допомогу в діяльності ворога, а в мирний час – спробу передати під контроль ворога частину території Швейцарії, спонукання іноземних держав до бойових дій проти Швейцарії, втручання у внутрішні справи Швейцарії з метою поставлення під загрозу національної безпеки⁵⁷. У сфері національної безпеки «державною зрадою» вважається участь у діях, спрямованих

⁵³ Anika Seemann. Citizen outcasts, Scandinavian Journal of History, 45:3, (2020), 360–383, doi: <https://doi.org/10.1080/03468755.2019.1620327>, p. 374.

⁵⁴ Anika Seemann. Citizen outcasts, p. 361.

⁵⁵ Anika Seemann. Citizen outcasts, p. 361.

⁵⁶ Anika Seemann. Citizen outcasts, p. 361.

⁵⁷ Wartime Collaborators: A Comparative Study of the Effect of Their Trials on the Treason Law of Great Britain, Switzerland and France, p. 1219.

на зміну федеральної конституції насильницьким способом, насильне усунення державних посадовців, визначених конституцією, або позбавлення їх влади. Зміни, прийняті в 1942 році, додали до складу «державної зради» також відповідальність за «дипломатичну зраду» – передання іноземній державі чи її агентам інформації, що становить державну таємницю. Військовий кримінальний кодекс Швейцарії поширює свою дію також на цивільне населення й визначає як «державну зраду» отримання цивільними особами таємних фактів, процесів та предметів з наміром передати їх іноземній державі⁵⁸. Таким чином, воєнний шпідіаж як військовослужбовцями, так і цивільним населенням кваліфікувався як державна зрада.

У Швейцарії застосовувалися адміністративні санкції щодо осіб, які не були засуджені за скоєння відповідних злочинів, але дії яких становили загрозу національній безпеці⁵⁹. Такими санкціями було вигнання іноземців пожиттєво або на визначений термін. Як надзвичайне покарання у воєнний час у 1945 році було запроваджене позбавлення громадянства натуралізованих громадян, а також тих, хто отримав громадянство за народженням за антинаціональну діяльність закордоном, але воно не було поновлене відтоді⁶⁰.

Ще до війни швейцарські органи державної влади були наділені повноваженнями контролювати пронацистські організації та пропаганду. Більшість осіб у Швейцарії після Другої світової війни були засуджені за співпрацю з ворогом через передавання військової інформації іноземним державам, що загрожувало військовій безпеці держави (усього було засуджено близько 500 швейцарських громадян та невідома кількість іноземців).

Суспільний запит у Швейцарії був переважно спрямований на притягнення до відповідальності іноземців, які підтримували нацизм або фашизм, тому уряд обирав переважно адміністративні засоби для висилання з країни небажаних іноземців. Швейцарські громадяни були переважно засуджені за продовження пронацистської пропаганди після офіційного розпуску профашистських партій.

Польща

У Польщі після завершення війни була запроваджена відповідальність за співпрацю з окупаційною владою шляхом співучасті в переслідуванні цивільного населення та військовополонених з політичних, національних, етнічних або расових причин, або в завданні шкоди особам на території Польщі, у вимаганні визнання провини шляхом погрози донесенням на особу окупаційній владі та в допомозі у спонуканні до вчинення перелічених вище злочинів. Покараннями за ці злочини була смертна кара, ув'язнення, конфіскація майна та тимчасове обмеження громадянських прав.

У 1946 році Польща інкорпорувала у своє законодавство Нюрнберзькі принципи і, відповідно, криміналізувала членство в *«організаціях, метою яких було вчинення злочинів проти миру, воєнних злочинів, злочинів проти людяності»*, що охоплювало Нацистську партію, Гестапо, СС та СД, та встановила відповідальність для лідерів таких організацій⁶¹.

⁵⁸ Wartime Collaborators: A Comparative Study of the Effect of Their Trials on the Treason Law of Great Britain, Switzerland and France, p. 1219.

⁵⁹ Wartime Collaborators: A Comparative Study of the Effect of Their Trials on the Treason Law of Great Britain, Switzerland and France, p. 1219.

⁶⁰ Wartime Collaborators: A Comparative Study of the Effect of Their Trials on the Treason Law of Great Britain, Switzerland and France, p. 1219.

⁶¹ Louisa Marie McClintock. Projects of punishment in postwar Poland: war criminals, collaborators, traitors, and the (re)construction of the nation, (PhD dissertation, Chicago University, 2015), p. 89.

У післявоєнній Польщі переслідування *«воєнних злочинців, колабораціоністів та зрадників польського народу»* було, з одного боку, мотивоване помстою за злочини воєнного часу та запитом на відновлення справедливості, а з іншого боку – встановленням нового комуністичного режиму. Відповідно суди за співпрацю з німецьким окупаційним режимом супроводжувалися чистками потенційних ворогів нового режиму, зокрема функціонерів Другої республіки⁶².

⁶² Louisa Marie McClintock. Projects of punishment in postwar Poland: war criminals, collaborators, traitors, and the (re)construction of the nation, p. 100.

Розділ IV.

Відповідальність за «колабораціонізм» у СРСР та державах у сфері його політичного впливу

Цей розділ окреслює практику притягнення до відповідальності за «колабораціонізм» у СРСР та країнах, які знаходилися під його політичним впливом, з урахуванням актуальних, на нашу думку, питань для дискусії про відповідальність за «колабораціонізм» в Україні:

1. За якими складами злочинів здійснювалися провадження щодо підозрюваних у «колабораціонізмі»? Чи існував окремий склад злочину «колабораціонізм»?
2. Чи застосовувалася відповідальність за «економічний» та «адміністративний» «колабораціонізм»? Якщо так, то як це здійснювалося та, якщо є такі дані, які були результати та наслідки цього?
3. Чи застосовувалися заходи позбавлення чи обмеження громадянських прав щодо підозрюваних у «колабораціонізмі»? Якщо так, то як це здійснювалося та, якщо є такі дані, які були результати та наслідки цього?
4. Якими були політичні задачі та, якщо є такі дані, наслідки політики притягнення до відповідальності за «колабораціонізм»?

Склади злочинів, за якими переслідували підозрюваних у «колабораціонізмі»

Кримінальна відповідальність за «колабораціонізм» у СРСР була заснована на довоєнному законодавстві. Як і в інших країнах Європи, основним злочином, за яким здійснювалося переслідування за «колабораціонізм» у СРСР, була державна зрада. Вона була сформульована в статті 58-1 Кримінального кодексу РСФСР як «контрреволюційна діяльність», «зрада Вітчизни» з покаранням смертною карою або 10 років каторги, а після 1947 року – лише каторгою строком до 25 років⁶³. Склади в статті 58 були достатньо широкими: шпигунство, саботаж, контрреволюційна діяльність. Він поширювався як на цивільних, так і на військовослужбовців. Декретом 24 червня 1942 року була встановлена кримінальна відповідальність членів сімей «зрадників Вітчизни» – членам сімей засуджених за «колабораціонізм» мало бути присуджено мінімум 5 років каторги⁶⁴. Іншими складами були такі: «злочини проти громадян СРСР», встановлені статтею 59-1(б) Кримінального кодексу РСФСР⁶⁵.

У СРСР, на окупованих ним територіях та в державах, на які він здійснював вагомий політичний вплив, осіб, яких звинувачували у співпраці з ворогом, судили за воєнні злочини. Союзні держави не переслідували своїх громадян за воєнні злочини⁶⁶. Єдиним винятком були етнічні німці та громадяни Німеччини, які мешкали на територіях цих держав і були засуджені за воєнні злочини Нюрнберзьким трибуналом. У національних судах їх судили за воєнні злочини або за державну зраду.

⁶³ Claire P. Kaiser. Betraying their Motherland: Soviet Military Tribunals of Izmenniki Rodiny in Kazakhstan and Uzbekistan, 1941–1953, *The Soviet and Post-Soviet Review* 41, 1 (2014): 57–83, doi: <https://doi.org/10.1163/18763324-04101004>, p. 62.

⁶⁴ Ilya Bourtnan. «Blood for Blood, Death for Death»: The Soviet Military Tribunal in Krasnodar, 1943, *Holocaust and Genocide Studies*, 22, 2, (Autumn, 2008), 246–265: <https://doi.org/10.1093/hgs/dcn027>, p. 249.

⁶⁵ Ilya Bourtnan. «Blood for Blood, Death for Death»: The Soviet Military Tribunal in Krasnodar, p. 248.

⁶⁶ Lawson, Konrad. Wartime Atrocities and the Politics of Treason in the Ruins of the Japanese Empire, 1937–1953, p. 28.

В Угорщині тисячі угорців були засуджені за воєнні злочини, хоча щодо них також застосовували термін «зрадники»⁶⁷. В Угорщині 180–200 тисяч етнічних німців було депортовано, а 103 тисячі осіб було внесено до списку «Б», до якого заносили державних службовців, обвинувачених у співпраці з ворогом. Такі державні службовці були звільнені з посад⁶⁸.

Фінляндія під радянським тиском засудила 3 тисячі своїх громадян за воєнні злочини, а своїх воєнних лідерів – за новоствореним складом злочину «відповідальність за війну»⁶⁹.

У ході повоєнних чисток у Болгарії застосовувалися звинувачення в національній зраді, політичному інакодумстві та воєнних зліствах⁷⁰.

У Румунії висувалися звинувачення в тому, що особи були фашистами, націоналістами, антисемітами, зрадниками, експлуататорами або воєнними злочинцями⁷¹.

Указ Президії Верховної Ради СРСР 19 квітня 1943 року встановлював відповідальність за воєнні злочини. Іноземці – німецькі, італійські, румунські, угорські, фінські фашистські «лиходії», які вчиняли вбивства і катування цивільного населення та військовополонених, а також громадяни СРСР – «шпигуни та зрадники Вітчизни» – мали бути засуджені до смертної кари через повішення. А співучасники їхніх злочинів з числа громадян СРСР – «пособники» – мали отримати покарання у формі заслання на каторжні роботи від 15 до 20 років.

Пізніше було запроваджено термін «*каратели*», яким позначали членів формувань, які вчиняли масові вбивства⁷². Зазвичай їх було засуджено як співучасників воєнних злочинів відповідно до указу 1943 року, а сам термін «каратели» з'явився в законодавстві лише в указі про амністію. Положення ЦВК СРСР про військові злочини встановлювало смертну кару за шпionаж, державну зраду, дезертирство, «здавання» в полон, перехід на бік ворога, насилля щодо цивільного населення та військовополонених та інші злочини⁷³.

СРСР був однією з перших держав, які встановили в національному законодавстві покарання за воєнні злочини. Для сталінського режиму було важливо демонструвати світове лідерство в питанні засудження за воєнні злочини та співучасті в них, оскільки воєнні злочини були новою прогресивною концепцією в міжнародному праві. Розгляд таких справ, починаючи з 1943 року, був важливим засобом офіційної пропаганди про запобігання колабораціонізму. Указ 1943 року не був опублікований, і в цьому він продовжував попередню політику репресій СРСР та слугував гнучким інструментом для переслідування різних категорій опонентів радянської влади⁷⁴. Окрім того, він задовольняв великий громадський запит на переслідування співучасників нацистських злочинів.

На новоприєднаних територіях, зокрема в Західній Україні, СРСР проводив «радянізацію» шляхом соціальних чисток – аналогічних тим, які відбулися на його території в 1930-х роках⁷⁵. Окрім того, під приводом покарання за «колабораціонізм» із 1943 року до кінця 1940-х років влада СРСР вела боротьбу з «антирадянськими елементами», тобто

⁶⁷ Lawson, Konrad. Wartime Atrocities and the Politics of Treason in the Ruins of the Japanese Empire, 1937-1953, p. 33.

⁶⁸ László Karsai. Crime and Punishment: People's Courts, Revolutionary Legality, and the Hungarian Holocaust: <http://ece.columbia.edu/files/ece/images/karsai2.pdf>, p. 6.

⁶⁹ Lawson, Konrad. Wartime Atrocities and the Politics of Treason in the Ruins of the Japanese Empire, 1937-1953, p. 34.

⁷⁰ Lawson, Konrad. Wartime Atrocities and the Politics of Treason in the Ruins of the Japanese Empire, 1937-1953, p. 34.

⁷¹ Lawson, Konrad. Wartime Atrocities and the Politics of Treason in the Ruins of the Japanese Empire, 1937-1953, p. 34-35.

⁷² Alana Holland. Soviet Holocaust Retribution in Lithuania, 1944-64, The Soviet and Post-Soviet Review 46, 1 (2019): 3-29, doi: <https://doi.org/10.1163/18763324-20181343>, p. 5.

⁷³ Положение О Воинских Преступлениях, утверждено Постановлением Центрального Исполнительного Комитета Совета Народных Комиссаров СССР от 27 июля 1927 года: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3325.htm

⁷⁴ Ilya Bourtnan. «Blood for Blood, Death for Death»: The Soviet Military Tribunal in Krasnodar, p. 250.

⁷⁵ Положение О Воинских Преступлениях.

учасниками визвольних рухів в Україні, Польщі та балтійських країн, а також етнічні чистки у формі депортації кримських татар та народів Північного Кавказу. На початку війни СРСР провів депортацію етнічних німців у тил з територій, які могли опинитися під окупацією, тому число німців, засуджених за «колабораціонізм», за етнічною ознакою було менше, ніж могло би бути⁷⁶.

Звинувачення в «колабораціонізмі» за факт проживання в окупації, перебування в полоні або на примусових роботах у Німеччині

У СРСР та країнах Східної Європи загалом було широке визначення співпраці з ворогом, що, зокрема, фактично включало перебування військовослужбовців у полоні та цивільних під окупацією і часто було приводом вважати їх «колаборантами».

У СРСР потрапляння в полон наказом Верховного Головнокомандувача Червоної Армії 16 серпня 1941 року було прирівняно до дезертирства. Якщо до полону потрапив військовослужбовець із керівного складу, за це карали розстрілом. Сім'ї військовослужбовців, які «здалися в полон», позбавляли державних виплат і допомоги, а якщо в полон потрапляли командири чи політробітники, то їхні сім'ї заарештовували.

Хоча радянська влада організовувала евакуацію органів державної влади, стратегічних об'єктів та працівників таких об'єктів, вона не забезпечила евакуації всього населення. Так, з УРСР було евакуйовано менше 10 % усього населення, а евакуація селян практично не проводилася взагалі⁷⁷. Крім того, радянська влада створювала загороджувальні загони для протидії втечі «*дезертирів та мародерів*», тобто місцевих жителів без відповідних документів, із прифронтової зони в тил⁷⁸.

Фактично всі, хто залишився в окупації, були під підозрою в колабораціонізмі та вважалися «неблагонадійними», оскільки вони нібито порушили наказ про евакуацію. Однак дослідження про розслідування «колабораціонізму» в повоєнному Ростові показало, що серед державних службовців та партійних функціонерів проводилися розслідування, за результатами яких лише невелика їх кількість були визнані «неблагонадійними»⁷⁹. На практиці ж багато визнаних «неблагонадійними» залишилися на своїх посадах з різних причин. Важливою причиною був брак кадрів, які могли замінити таку велику кількість звільнених службовців. Також причиною був протекціонізм та компромат, який такі службовці могли мати щодо партійного керівництва. Окрім того, визнання масового «колабораціонізму» серед радянської державної системи виставило б радянську владу в дуже негативному світлі, тому серйозні покарання були призначені лише тим, хто безпосередньо працював на німецьку владу або склав партійний квиток⁸⁰. Важливим аспектом подальшої долі «неблагонадійних» було те, що, якщо вони залишалися на посадах, вони були дуже залежними від доброї волі керівництва, яке мало право звільнити їх у будь-яку мить через їхній статус⁸¹.

⁷⁶ Seth Bernstein and Irina Makhalova. Aggregate Treason: A Quantitative Analysis of Collaborator Trials in Soviet Ukraine and Crimea, *The Soviet and Post-Soviet Review* 46, 1 (2019): 30-54, doi: <https://doi.org/10.1163/18763324-20181345>, p. 48.

⁷⁷ Демографічні втрати України у роки Другої світової війни / О. Є. Лисенко, О. Г. Перехрест // *Архіви України*. – 2015. – № 3. – С. 8–34. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2015_3_4, с. 24.

⁷⁸ Радянська тактика «випаленої землі» 1941 року / Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія Терору»: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1939-1945/first-soviets/burned-out-land/>

⁷⁹ Jeffrey Jones. «Every Family Has Its Freak»: Perceptions of Collaboration in Occupied Soviet Russia, 1943–1948. *Slavic Review*, 64(4), (2005), 747–770. doi:10.2307/3649911, p. 756.

⁸⁰ Jeffrey Jones. «Every Family Has Its Freak»: Perceptions of Collaboration in Occupied Soviet Russia, 1943–1948, p. 756.

⁸¹ Jeffrey Jones. «Every Family Has Its Freak»: Perceptions of Collaboration in Occupied Soviet Russia, 1943–1948, p. 755.

У СРСР існував страх перед тим, що громадяни в окупації зазнали впливу німецької пропаганди, а ті, хто були залучені до примусової праці в Німеччині, будуть ставити під сумнів авторитет радянської влади⁸². На практиці це мало зовсім інший вияв. Наприклад, важливим аспектом була участь жителів окупованих територій СРСР у виборах після деокупації. Жителі окупованих територій критично висловлювалися щодо того, що партійні висуванці, які під час війни співпрацювали з німецьким режимом, продовжували кар'єру в КПРС та претендували на посади⁸³. Партійне керівництво боялося, що такі їхні висловлювання можуть ставити під загрозу авторитет держави та «радянські цінності» під час виборчих кампаній.

Практика та політика притягнення до відповідальності за «колабораціонізм»

Покарання за «колабораціонізм» у СРСР призначалося доволі суперечливо. На практиці склади «зради Вітчизни» та співучасть у воєнних злочинах застосовувалися взаємозамінно⁸⁴.

У СРСР існувала певна ієрархія злочинів, пов'язаних із «колабораціонізмом». Покарання за «зраду Вітчизни» призначалося вище ніж навіть за воєнні злочини⁸⁵. Засуджені за воєнні злочини, зокрема за співучасть у масових убивствах, отримували смертну кару або 25 років каторжних робіт. Водночас так само до 20–25 років каторжних робіт були засуджені особи, які були залучені до примусової праці як «остарбайтери» або працювали на підприємствах для відбудови знищеної інфраструктури⁸⁶. Завдяки гнучкості законодавства про відповідальність за «колабораціонізм» радянські суди мали значну дискрецію і могли застосовувати його довільно, зокрема надаючи привілеї в покараннях за «колабораціонізм» членам КПРС⁸⁷.

Покарання радянських жінок за сексуальні зв'язки з німцями малодосліджені в науковій літературі, але були присутні⁸⁸. Дослідження свідчать, що, на відміну від радянських репресій 1930-х років, переслідування за «колабораціонізм» були більше засновані на фактах⁸⁹, однак у кожному разі це не було справедливе судочинство з розглядом усіх обставин та доказів.

Загалом на весь СРСР між 1942 та 1953 роками за звинуваченням у «зраді Вітчизни» було заарештовано 320 тисяч⁹⁰ (або 333 108⁹¹) громадян. Число звинувачених у «*пособництві ворогу*» невідоме. Ще 36 065 осіб було засуджено за указом 1943 року за воєнні злочини та співучасть у них⁹².

В УРСР між 1943 та 1953 роками НКВС заарештував 93 590 осіб за підозрою у «колабораціонізмі»⁹³. Радянські переслідування «колаборантів» були вибірковими порівняно з реальними масштабами співпраці членів партії та державних службовців, фактично всієї державної системи, на окупованих Німеччиною територіях, зокрема в УРСР. Відповідно

⁸² Jeffrey Jones. «Every Family Has Its Freak»: Perceptions of Collaboration in Occupied Soviet Russia, 1943–1948, p. 751.

⁸³ Jeffrey Jones. «Every Family Has Its Freak»: Perceptions of Collaboration in Occupied Soviet Russia, 1943–1948, p. 770.

⁸⁴ Seth Bernstein and Irina Makhalova. Aggregate Treason: A Quantitative Analysis of Collaborator Trials in Soviet Ukraine and Crimea, p. 36.

⁸⁵ Penter, Tanja. Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators. *Slavic Review*, 64, 4 (2005): 782–90. doi:10.2307/3649913, p. 787.

⁸⁶ Penter, Tanja. Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators, p. 788.

⁸⁷ Penter, Tanja. Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators, p. 788.

⁸⁸ Juliette Cadot and Tanja Penter. Law and Justice in Wartime and Postwar Stalinism, p. 162.

⁸⁹ Alana Holland. Soviet Holocaust Retribution in Lithuania, 1944–64, p. 7.

⁹⁰ Penter, Tanja. Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators, p. 783.

⁹¹ Sergey Kudryashov and Vanessa Voisin. The early stages of «legal purges» in Soviet Russia (1941–1945), p. 267.

⁹² Sergey Kudryashov and Vanessa Voisin. The early stages of «legal purges» in Soviet Russia (1941–1945), p. 267.

⁹³ Claire P. Kaiser. Betraying their Motherland: Soviet Military Tribunals of Izmenniki Rodiny in Kazakhstan and Uzbekistan, 1941–1953, p. 58.

висвітлення радянською пресою судових процесів над невеликим колом «колаборантів» фактично перекладало на них відповідальність радянської еліти та населення за співпрацю з Німеччиною та співучасть у скоєнні злочинів нацистами⁹⁴. Наприклад, розгляд першої справи про колаборацію в липні 1943 року мав велике значення для радянської пропаганди. Радянська преса, включно з дитячими газетами, активно публікувала промови прокурорів, а відеозаписи засідання транслювалися в кінотеатрах. Однак більшість судів за обвинуваченням у «колабораціонізмі» проходили в закритому режимі саме для применшення дійсних масштабів кількості випадків співпраці з німецькою владою⁹⁵.

У вересні 1955 року в СРСР була оголошена амністія засудженим за «колабораціонізм», окрім засуджених за воєнні злочини. Однак військові трибунали продовжували розглядати справи про «колабораціонізм» у різний час у 1960-х та 1980-х роках, часто повторно розглядаючи справи щодо тих самих осіб. Деякі особи були виправдані більш ранніми судами, але засуджені пізніше. Імовірно, це була відповідь на активні судові справи щодо колишніх німецьких посадовців на заході, яких виявляли та притягували до відповідальності, наприклад, у США та Західній Німеччині⁹⁶.

⁹⁴ Ilya Bourtman. «Blood for Blood, Death for Death»: The Soviet Military Tribunal in Krasnodar, p. 260.

⁹⁵ Martin Dean. Where Did All the Collaborators Go? Slavic Review, 64, 4 (Winter, 2005), 791–798: <https://doi.org/10.2307/3649914>, p. 791.

⁹⁶ Ilya Bourtman. «Blood for Blood, Death for Death»: The Soviet Military Tribunal in Krasnodar, p. 262.

Розділ V.

Уроки для України з досвіду застосування кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» після Другої світової війни в країнах Європи та СРСР

Нині перед українським суспільством закономірно постає питання про те, яким чином урегулювати відповідальність за співпрацю з ворогом у ході збройного конфлікту, який відбувається на території України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Адже в ході та після війн завжди виникає великий громадський запит на відновлення справедливості після вчинених злочинів під час війни та загалом після горя та страждань, завданих війною.

Так, після Другої світової війни в країнах Європи, СРСР та загалом у всіх країнах-учасницях такий запит був надзвичайно сильним, особливо враховуючи жорстокі та масові воєнні злочини та злочини проти людяності, вчинені нацистською Німеччиною та за участі «колабораціоністів» з числа жителів окупованих нею країн. Як наслідок – тисячі людей у Європі та СРСР, яких підозрювали у співпраці з ворожими державами, зазнали нападів або були убиті ближче до кінця або одразу ж після завершення Другої світової війни⁹⁷.

Помста «колаборантам» після війни отримала велику громадську підтримку. Часто мотивом такої помсти було не встановлення справедливості, а особиста ненависть, етнічна неприязнь або бажання самих переслідувачів у такий спосіб відволікти громадську увагу від власної співпраці з ворогом⁹⁸. На жінок, яких підозрювали у сексуальних відносинах з німцями, були скоєні численні напади, їм обстригали чи зголювали волосся, їх обвалювали в дьогті⁹⁹. Запровадження державних механізмів притягнення до відповідальності за співпрацю з ворогом мало, зокрема, мету зупинити таке «народне правосуддя» та забезпечити справедливий розгляд справ. Також переслідування за підозрою в «колабораціонізмі» мали на меті відновлення авторитету держави на деокупованих територіях. Окрім того, уряди-«переможці» для утвердження власної перемоги прагнули виключити підозрюваних у «колабораціонізмі» з політичного життя націй-переможців як «політично ненадійних».

Керуючись прагненням продемонструвати лояльність запиту на помсту «колаборантам» та для утвердження авторитету держави, уряди після Другої світової війни запроваджували жорстокі покарання для «колаборантів». Тоді багато країн відновили смертну кару, запровадили покарання у вигляді депортацій та позбавлення громадянства. Утім ці покарання в наступні десятиліття перестали бути прийнятними з точки зору міжнародного права. Насамперед для покарання «колаборантів» використовували вже існуючі інститути «державної зради». Були ініційовані зміни в законодавство для того, щоб створити механізми переслідування «колаборантів». У СРСР та країнах, що знаходилися під його політичним впливом, такі зміни вносилися для запровадження відповідальності за воєнні злочини. У решті країн Європи були запроваджені покарання «національного безчестя», «непатріотичної поведінки», «втрати

⁹⁷ Shane Darcy. Coming to Terms with Wartime Collaboration: Post-Conflict Processes & Legal Challenges, p. 77.

⁹⁸ Shane Darcy. Coming to Terms with Wartime Collaboration: Post-Conflict Processes & Legal Challenges, p. 82.

⁹⁹ John A. Marino, Giuseppe Nangeroni et al. Italy. Encyclopedia Britannica: <https://www.britannica.com/place/Italy/Italy-since-1945>

довіри» та інші, які передбачали обмеження громадянських прав та втрату доступу до певних професій. При цьому обмеження громадянських прав не було новим інститутом, створеним саме для цілей засудження підозрюваних у співпраці з ворогом. У багатьох кримінальних кодексах Західної Європи ця форма покарання існувала ще до XX століття¹⁰⁰. Зрештою до кінця 1940-х років покарання у вигляді позбавлення громадянських прав застаріло й було скасоване в країнах Західної Європи¹⁰¹.

Масові переслідування «колаборантів» урешті політично перетворили обвинувачених на мучеників. Через жорстоке законодавство та поспішні судові процеси родичі засуджених за співпрацю з ворогом та цілі етнічні групи постраждали через підозру в колаборації їхніх членів сімей та членів етнічних груп. Через довгострокові обмеження доступу до професій для засуджених за «колабораціонізм» держави самі себе обмежили в доступі до якісної робочої сили, яка була необхідна для економічної відбудови після війни. Відповідно вони мусили дуже швидко відмовлятися від таких санкцій. У сфері адміністративного «колабораціонізму» досвід Другої світової війни в Центральній та Східній Європі показав, що дуже часто ті, хто до війни був пристрасним прихильником комунізму, активно підтримували новий ідеологічний режим німецької окупаційної влади. Те саме стосувалося тих, хто вступав на посади у фашистських Італії, Іспанії тощо¹⁰².

Зрештою після надмірної жорстокості переслідувань за «колабораціонізм» більшість держав Заходу були вимушені вживати заходів для реабілітації та реінтеграції засуджених за «колабораціонізм», оскільки масові кримінальні справи щодо «колаборантів» призвели до браку робочої сили в країні та переповнених в'язниць¹⁰³. Окрім того, часто на практиці існувала фактична амністія, коли осіб не притягали до відповідальності, або покарання були пом'якшені чи не приведені в дію з політичних чи економічних міркувань. Де юре амністію застосовували для відновлення національної єдності, пом'якшення наслідків повоєнних чисток та повоєнної відбудови країни¹⁰⁴. Однак частіше за все амністія не застосовувалася до тих, хто був засуджений за воєнні злочини та інші насильницькі злочини.

Таким чином, досвід застосування кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» у Другій світовій війні був відображенням реакції на жорстокість злочинів, учинених під час війни. Для цього держави використовували як наявні інститути кримінального законодавства, так і запроваджували нові. Однак первинні плани масштабних переслідувань «колаборантів» урешті виявилися нереалістичними, оскільки вони призвели до виключення з економічного та політичного життя дуже великої кількості населення країни та призвели до розколу в суспільствах. Зрештою масова амністія для засуджених «колаборантів» у повоєнні роки продемонструвала надмірність широкомасштабних переслідувань, які відбулися.

¹⁰⁰ Anika Seemann. *Citizen outcasts*, p. 362.

¹⁰¹ Anika Seemann. *Citizen outcasts*, p. 372.

¹⁰² Mark Osiel. *The Uncertain Place of Purge Within Transitional Justice, and the Limitations of International Law in the World's Response to Mass Atrocity*, p. 254.

¹⁰³ Shane Darcy. *Coming to Terms with Wartime Collaboration: Post-Conflict Processes & Legal Challenges*, p. 115.

¹⁰⁴ Shane Darcy. *Coming to Terms with Wartime Collaboration: Post-Conflict Processes & Legal Challenges*, p. 119.

Розділ VI.

Рекомендації для України

У світлі значного історичного досвіду переслідувань за «колабораціонізм» після Другої світової війни для України важливо зважати на широкий контекст застосування такої відповідальності. Адже, з одного боку, в 2021 році в Україні вже є ті механізми, якими користувалися країни після Другої світової війни (інститути «державної зради», воєнних злочинів, злочинів проти людяності тощо). З іншого боку, після Другої світової війни існувало інше міжнародно-правове поле, у якому були прийнятні покарання, що наразі вважаються порушенням прав людини.

Окрім того, для України цінна можливість проаналізувати кримінальну відповідальність за «колабораціонізм» після Другої війни в перспективі, зокрема той факт, що масове переслідування «колаборантів» та помста їм за жорстокість війни врешті була замінена масовою амністією, а там, де цього не сталося, країни зазнали довгострокових соціальних та економічних негативних наслідків. Відповідно для України важливо обрати власний шлях, враховуючи попередній досвід: забезпечити справедливості за вчинені злочини під час війни та уникнути полювання «на відьом» і таврування людей за те, що вони мусили забезпечувати власне виживання в окупації, не будучи співучасником реальних злочинів.

1. Недоцільно запроваджувати додатковий склад злочину «колабораціонізму» або «колабораційної діяльності»

Чинний Кримінальний кодекс України охоплює широкий спектр складів, що застосовувалися для переслідування за «колабораціонізм» після Другої світової війни. Насамперед це стосується злочинів проти основ національної безпеки України, зокрема державної зради, та злочинів проти порядку несення військової служби.

Концепції воєнних злочинів, злочинів проти миру та злочинів проти людяності отримали міжнародне визнання лише в ході війни та відразу після неї. Тому вони були застосовані зі зворотною дією в часі. Натомість Україна визнала юрисдикцію Міжнародного кримінального суду¹⁰⁵, воєнні злочини, злочини проти миру та злочини проти людяності частково продубльовані в розділі XX Кримінального кодексу України. Для включення інших воєнних злочинів та гармонізації українського законодавства з міжнародним до Кримінального кодексу України розглядається законопроект № 2689¹⁰⁶. Злочини проти цивільного населення передбачені різними статтями Кримінального кодексу України, зокрема вбивство, викрадення, катування тощо. Таким чином, встановлення окремого складу як «колабораціонізм» лише створить колізію з іншими складами злочинів, які вже є в чинному Кримінальному кодексі України.

2. Недоцільно криміналізувати адміністративний та економічний «колабораціонізм» та запроваджувати довгострокове покарання у вигляді обмеження права обіймати певні посади

Практика після Другої світової показала, що переслідування за адміністративний та економічний «колабораціонізм» призвели до формування дискримінованої категорії населення – засуджених за «колабораціонізм», перешкод в економічному відновленні держав

¹⁰⁵ Заява Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян», затверджена Постановою Верховної Ради України № 145-VIII від 04.02.2015: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text>

¹⁰⁶ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права № 2689 від 27.12.2019: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67804

через витіснення кваліфікованої робочої сили з робочих та довгострокової шкоди інтеграції суспільства. На практиці після Другої світової війни проекти таких покарань у довгостроковій перспективі виявилися непродуктивними, тому від них довелося відмовитися.

3. Державна політика щодо кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» має враховувати сучасні інститути кримінального права та підходи перехідного правосуддя замість реанімації застарілих правових інститутів часів Другої світової війни

Загалом згідно з ч. 1 ст. 1 Кримінального кодексу України, завданням Кримінального кодексу України є *«правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням»*. Водночас кримінальне законодавство здійснює вагомий вплив на інші сфери державної політики та суспільного життя. Відповідно кримінальне законодавство має враховувати реалії його застосування, якими наразі є агресія Російської Федерації в Україні та загальні проблеми системи правосуддя в Україні.

Державна політика щодо кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» в Україні має будуватися з урахуванням того, що така кримінальна відповідальність матиме безпосередній вплив на подолання наслідків збройної агресії Російської Федерації в Україні в довгостроковій перспективі, примирення в українському суспільстві, встановлення правди про події під час війни, післявоєнну відбудову та реінтеграцію жителів тимчасових окупованих територій.

У зв'язку з цим запровадження кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» за моделями Франції чи будь-яких інших країн після Другої світової війни у формі переслідування за економічний та адміністративний «колабораціонізм» та позбавлення права обіймати певні посади та займатися певною діяльністю на 10–15 років, – це запровадження застарілих правових інститутів, від яких ті самі країни почали відмовлятися, починаючи з пізніх 1940-х років.

Натомість під час формування державної політики з кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» Україна має спиратися на сучасні інститути кримінального права та прав людини, а також на сучасні напрацювання у сфері перехідного правосуддя, що розвинулися для подолання наслідків порушень прав людини в сучасних збройних конфліктах.

Перспективи встановлення кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» в Україні

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ

